

PRZEMYSŁAW PAWEŁ GRZYBOWSKI
Katedra Pedagogiki Ogólnej i Porównawczej
Uniwersytet Kazimierza Wielkiego

WOLONTARIAT W AMAZONII PERUWIAŃSKIEJ. PATCH ADAMS I DOKTORZY KLAUNI W PROJEKCIE SIĘĆ DLA BELEN

W hiszpańskiej oświacie publicznej istnieje nurt pedagogiki szpitalnej (hiszp. *pedagogía hospitalaria*). Z racji rozpowszechnienia języka hiszpańskiego, z dokonań jego pasjonatów oraz ze specjalistycznej literatury przedmiotu czerpią pedagodzy i ich podopieczni głównie w krajach Ameryki Łacińskiej. W nurcie tym praca profesjonalistów i amatorów wolontariuszy z pacjentami placówek medycznych i opiekuńczych przeplata się z aktywnością socjalną - przede wszystkim w środowiskach nędzy materialnej i edukacyjnej. Dotyczy osób w różnym wieku i jest realizowana na zasadzie umowy społecznej nie tylko celem poprawiania jakości życia, ale również intensyfikowania rozwoju cywilizacyjnego społeczeństwa. Od wielu lat w oparciu o hasła pedagogiki szpitalnej powstają nieformalne zespoły, organizacje i instytucje doktorów klaunów. Dzięki interdyscyplinarnej współpracy środowisk akademickich, zarówno rola śmiechu w terapii, jak i działalność doktorów klaunów jest coraz częstszym tematem opracowań naukowych - zwłaszcza autorstwa badaczy wywodzących się z kręgów medycyny, nauk o zdrowiu, psychologii i pedagogiki.⁴⁹

49 W niniejszym artykule wykorzystałem obszerne fragmenty monografii P.P.Grzybowski: *Doktor klaun! Terapia śmiechem, wolontariat, edukacja międzykulturowa*. Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2012.

DOKTOR KLAUN

W 1975 roku swoją działalność publiczną rozpoczął Richard „Snowflake” Snowberg (ang. *snowflake* - płatek śniegu) - aktor, klaun, doktor klaun, kierownik do spraw edukacji i przewodniczący Światowego Stowarzyszenia Klaunów (ang. World Clown Association)⁵⁰ wykładowca pedagogiki oraz technologii informacji na Uniwersytecie Wisconsin La Crosse (ang. Wisconsin University - La Crosse).⁵¹ W ramach zajęć uniwersyteckich uruchomił pionierski program edukacyjny Obóz Klaunów (ang. Clown Camp) - jedyną w swoim rodzaju letnią szkołę klaunów, którą kierował przez dwadzieścia osiem lat.

R. Snowberg stworzył pojęcie opiekuńczego klauna (ang. *caring clown*), którego synonimem stał się wkrótce doktor klaun (ang. *clown doctor*).⁵² Współcześnie nazwy te funkcjonują zarówno w tłumaczeniach na języki narodowe, jak i w różnych odmianach odnoszących się do klaunów, szpitali, uśmiechu, radości, medycyny itp. - np.: *caring clown, clini clown, clown doctor, clown doktor, clown thérapeutique, docteur clown, doctor de la alegria, doctor de la risa, doctor de risaterapia, doctor del humor, doctor feliz, doctor sonrisa, doutor da alegria, doutor da graça, dream doctor, hospital clown, kuraclown, laugh doctor, mediclaun, mediclown, médico de la risa, pallapupa pallasso, payamédico, payaso de hospital, payaso medicinal, pupaclown, rire médecin, sanaclown, saniclown, therapiclown, therapeutic clown, zdravotní klaun...⁵³*

Doktor klaun stanowi istotny element sieci powiązań międzyludzkich w placówkach medycznych i opiekuńczych. To osoba

50 Patrz: worldclown.com (6.02.2012).

51 Patrz: www.uwlax.edu (6.02.2012).

52 Szerzej na ten temat - patrz: R.Snowflake Snowberg: *The caring clowns. A clown book for individuals interested in understanding and spreading the benefits of therapeutic humor*. Visual Magic, New York 1992; www.clown-ministry.com/History/richard-snowberg-snowflake.html (6.02.2012).

53 Wpisując poszczególne nazwy w wyszukiwarki internetowe, można odnaleźć artykuły, ilustracje, filmy jak i portale internetowe dotyczące działalności doktorów klaunów w różnych krajach.

pracująca nad poprawą jakości życia podopiecznych, ich odwiedzających i personelu w placówkach medycznych i opiekuńczych, wykonująca swą pracę zarówno zawodowo (pobierająca wynagrodzenie w ramach zatrudnienia na formalnych zasadach), jak i na zasadzie wolontariatu. Można wyróżnić następujące typy formalnego statusu doktora klauna w środowisku:

- gość - okazjonalnie odwiedzający podopiecznych, zwykle w celu krótkiego występu lub okolicznościowego przedstawienia, zabawy, wręczenia podarunków; zespoły lub pary doktorów klaunów odwiedzają niekiedy kilka oddziałów podczas jednych odwiedzin; odwiedziny tego rodzaju charakteryzuje spontaniczność, żywiołowość, nieprzewidywalność, niekiedy także młody wiek klaunów;
- wolontariusz - zwykle doświadczony, dobrze przygotowany warsztatowo, systematycznie odwiedzający podopiecznych na zasadach umowy z kierownictwem placówki; poświęca wiele czasu na budowanie relacji z podopiecznymi, rozmowę, głęboko angażując się w sprawy środowiska placówki i osób w niej przebywających; koncentruje się zwykle na indywidualnej pracy z podopiecznymi stając się dla wielu z nich przyjacielem lub krewnym z wyboru;
- profesjonalista - zawodowy artysta lub/i terapeuta, związany z placówką umową o pracę; jest pełnoprawnym członkiem personelu i w związku z tym obowiązują go wewnętrzne regulaminy placówki; jego praca odbywa się na zasadzie uczestnictwa w realizacji profesjonalnych, zespołowych programów terapeutycznych adresowanych do konkretnych podopiecznych.

Doktor klaun pojawia się także w przestrzeni publicznej, współpracując z organizatorami imprez plenerowych, artystycznych happeningów, kolonii letnich, działań na rzecz społeczności lokalnej itp.

Jednym z najsłynniejszych doktorów klaunów jest Patch Adams, jego działalność inspirowała wolontariuszy na całym świecie...

PATCH ADAMS

Hunter „Patch” Adams - lekarz, doktor klaun i filantrop, który deklaruje, że jest rewolucjonistą miłości, a jego największą pasją jest jej propagowanie na wszelkie sposoby. Patch jest charyzmatycznym inspiratorem światowego ruchu doktorów klaunów. Podróżując po świecie, prowadzi wykłady, warsztaty i klaunuje w szpitalach, hospicjach, ośrodkach opiekuńczo-wychowawczych, więzieniach itp. Jego historię spopularyzował w świecie film Toma Shadyaca „Patch Adams” z Robinem Williamsem w roli głównej.⁵⁴

Patch Adams jest uważany za twórcę idei doktora klauna wolontariusza, który odwiedza pacjentów szpitali i innych placówek medycznych, pensjonariuszy instytucji opiekuńczych, wychowanków domów dziecka, więźniów oraz różne osoby, których jakość życia nie jest wysoka ze względu na chorobę, cierpienie i inne nieprzyjemne okoliczności. Nie jest to jednak tylko artysta cyrkowy lub aktor (profesjonalny lub amator), który pojawia się na moment, urządza przedstawienie i biegnie dalej. Patch wychodzi z założenia, że relacje międzyludzkie umożliwiające poprawę jakości życia buduje się stopniowo w oparciu o rodzącą się więź wynikającą z bliskiego kontaktu z podopiecznym. W miarę możliwości więc, huczne odwiedziny powinny być swoistym wstępem do wzajemnego poznawania się doktora klauna i podopiecznego, którego ostatecznym celem jest budowanie znajomości, przyjaźni, wspólnoty.

Swoją aktywność jako doktor klaun Patch rozpoczął w 1964 roku wraz ze studiami medycznymi w Szpitalu im. Jerzego Waszyngtona w Waszyngtonie (ang. George Washington Hospital in Washington D.C.). Dziełem życia Patcha jest Instytut Gesundheit (niem. zdrowko) eksperymentalne przedsięwzięcie w dziedzinie medycyny holistycznej. Jest to organizacja pożytku publicznego działająca na rzecz edukacji w sferze ochrony zdrowia, reform i rozwoju społecznego oraz pomocy międzynarodowej. Instytut powstał w 1970 roku w Pocahontas County w Zachodniej Wirginii. Funkcjonując na zasadzie komuny, stanowi połączenie szpitala

z centrum edukacyjno-rekreacyjnym, w którym oprócz klasycznej medycyny stosuje się m.in. naturo- i arteterapię, akupunkturę, homeopatię itp. Jego twórcom przyświeca nadrzędny cel zrewolucjonizowania systemu ochrony zdrowia i opieki, m.in. poprzez przywrócenie rangi takim wartościom jak miłość, współczucie, wielkoduszność, hojność itp. Otrzymało tu pomoc ponad piętnaście tysięcy osób nie posiadających ubezpieczenia i formalnych możliwości korzystania z amerykańskiego systemu ochrony zdrowia. Patch prowadzi w Instytucie szkolenia lekarzy, studentów medycyny i wolontariuszy we współpracy z licznymi uczelniami i instytucjami - m.in. Szkołą Medyczną Harvarda (ang. Harvard Medical School).⁵⁵

Według Patcha (który nawiązuje w swych poglądach do N. Co-usinsa i R. Moody'ego), zdrowie opiera się na dobrym samopoczuciu, radości i szczęściu. Aby je osiągnąć, można zacząć od przytulania, rozbawiania innych, czerpania radości z przebywania w kręgu rodziny i przyjaciół, poszukiwania satysfakcji w pracy, radości w kontakcie z naturą i sztuką. Leczenie natomiast nie powinno być odhumanizowaną transakcją, lecz procesem wzajemnej wymiany opartym na miłości, kreatywności i humorze, w którym każdy z uczestników zachowuje swój jedyny w swoim rodzaju charakter i osobowość. Nie da się odseparować zdrowia jednostki od zdrowia rodziny, wspólnoty i świata, w których jednostka ta żyje i rozwija się. W związku z tym, leczenie to nie tylko przepisywanie lekarstw, lecz robienie czegoś wspólnie, dzielenie się sobą w duchu współpracy i radości.⁵⁶ „*Moim zdaniem - twierdzi Patch - dwa składniki zdrowego życia to humor (i będąca przejawem humoru w działaniu zabawa) oraz miłość.*”⁵⁷

Patch wychodzi z założenia, że miłość przejawiająca się w poświęcaniu czasu drugiemu człowiekowi, okazywaniu mu ciepła

55 Patrz: hms.harvard.edu (6.02.2012).

56 Patrz: P.Adams, M.Mylander: *Gesundheit! Bringing Good Health to You, the Medical System, and Society through Physician Service, Complementary Therapies, Humor, and Joy*. Healing Arts Press, Rochester 1998, s.1-2; www.patchadams.org (6.02.2012).

57 Za: F.Rey: *Du nez rouge*. [w:] *Parallele*, nr 10/2001, s.21.

i zainteresowania, może stanowić podstawę nie tylko wysokiej jakości życia i dobrych stosunków międzyludzkich, ale także być najistotniejszym elementem w sytuacjach kryzysowych. Jego zdaniem z powodu braku miłości, jej niedostatku lub nadużycia wynikają problemy społeczne i patologie. Gdy ktoś nie czuje się kochany; opuszczają go inni; nie ma się do kogo przytulić lub wymienić ciepłego spojrzenia - wówczas nie wie mu się w życiu, nie radzi sobie z codziennymi kłopotami i zaczyna chorować. Zwykle sięga po środki farmakologiczne, by zdusić cierpienie. Niektórzy uciekają w alkohol, narkotyki, praco- i seksoholizm, w życie na zasadzie *carpe diem* (skrajnie asertywne zaspokajanie własnych potrzeb bez oglądania się na innych), pogłębiając w ten sposób pustkę wokół siebie i staczając się coraz szybciej pod sterę przedmiotów dających na chwilę poczucie dobrobytu i sytości. Często tłumaczą to wzorcami zaczerpniętymi z kolorowych tygodników i reklam. Głód miłości jednak pozostaje, a brak ciepła, zrozumienia, uwagi ze strony innych stopniowo prowadzi do zgorzknienia i powolnego umierania w tłumie.

Podczas publicznych wykładów Patch dzieli się doświadczeniami i na przykładach dowodzi, jaką rolę może odgrywać miłość nie tylko w życiu lekarzy, nauczycieli, urzędników, duchownych, polityków itp. niejako przeznaczonych do pracy z innymi, ale także zwyczajnych ludzi, którym trudność sprawia uśmiechnięcie się do kogoś, podanie ręki, przytulenie, pocałunek, rozmowa, współbycie. Miłość, o której opowiada Patch jest ponadczasowa, wolna i niezależna od komercji, polityki, religii. Jak twierdzi Patch, drugi człowiek wyczuje, odczyta ze spojrzenia, co o nim się sądzi; po zachowaniu rozmówcy i jego drobnych gestach zorientuje się, czy rzeczywiście ktoś chce mu poświęcić uwagę i czas, czy jest tylko obok - a może wyłącznie dla osiągnięcia korzyści.

Patch, mimo ukończenia studiów medycznych z bardzo dobrymi ocenami, zrezygnował z praktyki lekarskiej w publicznej służbie zdrowia, bo w ramach formalnych wizyt nie mógł poświęcać wystarczająco dużo czasu na indywidualne kontakty z pacjentami. W swoich publicznych odczytach pyta retorycznie: W jaki sposób lekarz może dzielić się z pacjentem miłością, skoro poświęca mu

zaledwie kilka minut? W jaki sposób nauczyciel może kształcić w poszanowaniu miłości swoich podopiecznych, skoro w programie nie ma takiego wyrażenia? W jaki sposób polityk może mówić innym, że działa dla ich dobra (a więc dzieli się miłością ze środowiskiem, które go wybrało), skoro każdego dnia przede wszystkim kalkuluje, jak najszybciej osiągnąć najwyższy zysk dla swej partii? I wreszcie: jak wielka musi być hipokryzja człowieka, który każdego dnia na prawo i lewo opowiada jak bardzo kocha cały świat, a nie potrafi życzliwie porozmawiać z żoną, przytulić po pracy męża, zamienić serialu w telewizji na spacer z dzieckiem, czy pogodzić się z sąsiadem?

Zdaniem Patcha, gdy pracuje się z ludźmi cierpiącymi, chorymi, głodnymi, umierającymi, dokonuje się wewnętrzne przewartościowanie wszystkiego. Trzymając na rękach głodne lub umierające dziecko; widząc uśmiech człowieka, który zjadł pierwszy posiłek od trzech dni; cerując klaunowe koszule podarte w zabawie z dziećmi, zaczyna się postrzegać świat w innym wymiarze. Po takich spotkaniach (zdaniem Patcha niekiedy wystarczy tylko jedno), zupełnie inaczej podchodzi się do swych codziennych obowiązków i zaczyna się zadawać pytania: Kiedy ostatni raz powiedziało się rodzicom, że się ich kocha? Kiedy ostatnio przytuliło się ludzi, których uważa się za bliskich? Kiedy ostatnio zapytało się ich „jak ci się żyje?” i starało się wysłuchać odpowiedzi do końca? Kiedy ostatnio uśmiechnęło się do obcej osoby na ulicy? Kiedy ostatnio pomogło się komuś w czymkolwiek (zrobienie zakupów, wniesienie lodówki na piętro, podniesienie monety, która wypadła z portfela przy kasie)? Kiedy ostatnio zadzwoniło się do kogoś, kto dawno nie dzwonił (może jest chory, smutny, czegoś potrzebuje, po prostu chciałby porozmawiać, ale oszczędza na telefonie)? Kiedy ostatnio cieszyło się, że ktoś podzielił się czasem, uśmiechem, słowem, zwierzeniem? Kiedy zrobiło się coś dla innych nie myśląc ile to kosztuje, albo ile się na tym zyska? ⁵⁸

Podczas warsztatów na temat roli miłości w terapii i edukacji, Patch zwraca się do uczestników: „*Jeśli odpowiedź na powyższe*

58 Patrz: J.Marsh: *Playing doctor. An interview with Patch Adams*. [w:] greatergood.berkeley.edu/article/item/playing_doctor (6.02.2012).

pytania jest dla ciebie kłopotliwa, to może warto zadać kolejne, najważniejsze. Skoro wszystkie te sprawy wiążą się z przejawami ludzkiej miłości - to jaka jest twoja miłość? Dlaczego domagasz się jej dla siebie, płaczesz z jej braku, wzruszasz się oglądając ckiwe telenowele, a samemu robisz niewiele, by taką miłość, o jakiej marzysz pielęgnować? Zaczynij od siebie, odpowiadając sobie pytanie: jak ja kocham innych i co z tego wynika? Być może okaże się, że w wielu przypadkach miłości nie ma w czyimś życiu przede wszystkim dlatego, że zamknął się w sobie przyjmując postawę biorcy i nie potrafi już (nie chce, nie umie) dawać. Miłość tymczasem nie bierze się znikąd: rośnie tym bardziej, im więcej ludzi jej doświadcza - im więcej osób robi to świadomie, dobrowolnie i wychodzi do innych. Kochasz? Świetnie! Okaż to dając siebie: dzieląc się słowem, czasem, myślą, ciepłem, spojrzeniem z kimkolwiek."⁵⁹

Gdy przedstawia się go jako prekursora terapii śmiechem, Patch zwykle odpowiada: „Moim celem jest nie tyle wywoływanie uśmiechu, czy śmiechu, co raczej nawiązanie kontaktu z drugim człowiekiem. Klaunowanie to tylko zabawa, możliwość noszenia fajnych ciuchów. Tymczasem samo już wejście do sali chorych w kolorowym przebraniu i wywoływanie uśmiechu jest w rzeczywistości początkiem kontaktu i okazania miłości drugiej osobie.”⁶⁰ Idee te Patch stara się realizować nie tylko w pracach Instytutu i swej działalności wykładowej, ale także angażując się w projekty o międzynarodowej skali, w których biorą udział przedstawiciele rozmaitych środowisk.⁶¹

W 1996 roku podczas wyprawy z klaunami do Rosji P. Adams po raz pierwszy wykorzystał w pracy z pacjentem wielką, kolorową torbę z kieszeniami. Przypominając bardziej szamana, niż klauna, podczas kontaktu z pacjentem ujawniał stopniowo zawartość

59 Przedstawione wypowiedzi pochodzą z następujących odczytów Patcha Adamsa: *Miłość, humor, profilaktyka* - Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy 22.11.2009; *Miłość w perspektywie zdrowia: serdeczne podejście do pacjenta* - Peruwiański Uniwersytet Cayetana Heredii w Limie 2.08.2010.

60 Za: www.radio.szczecin.pl/index.php?idp=1&idx=56680 (6.02.2012).

61 Szerzej na ten temat: P.A.Setness: *Lessons in humanity from corporate America and Patch Adams. If patients perceive it, they believe it.* JTE Multimedia, Berwyn 2011.

kieszoni: zabawne przedmioty (dzwoneczki, lusterko, minerały), flakoniki z substancjami o przyjemnych zapachach, obrazki itp. Pacjenci zafascynowani zgłębianiem zawartości torby, wypróbowywaniem kolejnych zapachów i dzieleniem się wrażeniami z towarzyszącymi im bliskimi, wręcz tracili kontakt z rzeczywistością szpitalną i bez reszty, przynajmniej przez kilka chwil oddawali się we władanie doktora klauna i jego skarbów, zapominając o bólu i cierpieniu.⁶² Rok później po podobnej wyprawie do Rosji Patch z zespołem dwudziestu dwóch doktorów klaunów udał się do Bośni, aby nieść radość i miłość ofiarom wojny na Bałkanach. Jeszcze nigdy nie był ze swymi klaunami tak blisko tak masowego cierpienia. Kolejna wyprawa doktorów klaunów na wojnę miała miejsce w 2002 roku. Wówczas wolontariusze z Instytutu Gesundheit i kilku włoskich organizacji, pod przewodnictwem Pacha oraz włoskiego działacza społecznego i dokumentalisty Stefana Mosera zrealizowali międzynarodowy projekt Patchwork dla Pokoju (ang. Patchwork for Peace),⁶³ którego zwieńczeniem był pobyt wśród ofiar działań wojennych w Afganistanie.⁶⁴

To właśnie podczas wyprawy do Afganistanu powstał wielokrotnie nagradzany na przeglądach filmów dokumentalnych reportaż Enza Balestrieriego i Stefana Mosera „Klaun w Kabulu”. Z fragmentów wywiadów prezentowanych w tym filmie, widzowie mają okazję poznać wątki osobistej ideologii społecznej Patcha: *„Kiedy wreszcie zaczniemy troszczyć się bardziej o dzieci, niż o samochody? (...) Nie lubię bomb, które są odpowiedzią na przemoc. Człowiek od dawna odpowiadał na przemoc rewanżem. I jak do- tąd nie można tego zatrzymać, przerwać. Mam nienawidzić tych ludzi? Mam zrzucić bombę na jego dom lub na jego? Czy to są moi wrogowie? Nie, to nie są moi wrogowie. Moimi wrogami jest chciwość i żądza władzy. (...) Czy trzymałeś kiedyś na rękach umiera-*

62 Patrz: P.Adams: *When healing is more than simply clowning around*. [w:] *Pulse*, nr 5/1998, s.401.

63 *Patchwork for Peace* to w rzeczywistości gra słów: *Patch* (imię lidera) + *work* (ang. praca, działanie) - czyli działanie Patcha na rzecz pokoju.

64 Patrz: P.Adams: *House calls. How we can all heal the world one visit at a time*. Robert D.Reed Publishers, San Francisco 2004, s.126.

*jące z głodu dziecko? Znasz to uczucie? Wyobraź sobie! Ono umie-
ra tylko dlatego, że decydują o tym bogaci i na to pozwalają.”⁶⁵*

Powyższe idee Patch stara się realizować nie tylko w pracach Instytutu i swej działalności wykładowej, ale także angażując się w projekty o międzynarodowym zasięgu, w których biorą udział przedstawiciele rozmaitych środowisk. Przykładem jest realizowany w Amazonii Peruwiańskiej jedyny w swoim rodzaju projekt wolontaryjny.

PROJEKT SIEĆ DLA BELEN

Peru to kraj będący, ze względu na położenie, warunki naturalne, historię i walory kulturowe, celem wypraw nie tylko turystów.⁶⁶ W szkołach na całym świecie naucza się o cywilizacji Inków i zbrodniach hiszpańskich konkwistadorów,⁶⁷ a w środkach masowego komunikowania pojawiają się programy i wiadomości na temat walki ludu peruwiańskiego, zarówno w dawnym ruchu niepodległościowym, jak i we współczesnym kontekście partyzantki Świetlisty Szlak.⁶⁸

Peru należy do grona krajów rozwijających się, w których nędza i wywołane nią wykluczenie są charakterystyczne nie tylko dla środowisk wiejskich, oddalonych od szlaków komunikacyjnych, ale nawet dla takich miejscowości jak stolica kraju Lima, czy legen-

65 Patrz: E.Balestrieri, S.Moser: *Clownin' Kabul*. Włochy, Tele+ 2002.

66 Patrz: O.Budrewicz: *Pozłacana dżungla*. Wydawnictwo Iskry, Warszawa 1974; R.Dobrzyński: *Pejzaż z kondorem*. Krajowa Agencja Wydawnicza, Warszawa 1984; A.Posern-Zieliński: *Kraina Inkarri. Szkice etnologiczne o Peru*. Ossolineum, Wrocław 1985.

67 Patrz: A.Métraux: *Inkowie*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1964; W.H.Prescott: *Podbój Peru*. Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1969; G.Savoy: *Antinsuyu*. Wydawnictwo Literackie, Kraków 1990.

68 Patrz: M.Grabowska-Popow: *W cieniu Tupaca Amaru. Ludność indiańska wicekrólestwa Peru w ruchach niepodległościowych 1784-1825*. Wydawnictwo Neriton, Warszawa 2004; J.Molenda: *Tupac Amaru II. Dziedzic tradycji Inków*. Świat Książki, Warszawa 2010; R.Warszewski: *Pokażcie mi brzuch terrorystki*. Wydawnictwo Glob, Szczecin 1986.

darne Cuzco, będące bazą wypadową dla turystów. Szacuje się, że w tych metropoliach nawet połowa mieszkańców żyje poniżej granicy ubóstwa. W dzielnicach nędzy zwanych tu barriadami (hiszp. *barriadas*), czy młodymi miastami (hiszp. *pueblos juvenes*), usytuowanych w sąsiedztwie wielkich wysypisk śmieci, na terenach zalewowych i podmokłych, które nie sprzyjają urbanizacji, osiedla się głównie uboga ludność przybyła ze wsi w poszukiwaniu lepszych perspektyw życiowych. Dzielnice te poza brakiem elektryczności i dostępu do wody, cechuje nielegalna zabudowa i wysoki poziom przestępczości.

Oprócz przedstawień teatralnych, publicznych wykładów i klaunowania w instytucjach opiekuńczo-wychowawczych, aktywność doktorów klaunów w Peru przejawia się w pracy na rzecz wykluczonych. Przykładem jest m.in. ich uczestnictwo w tzw. Sieci dla Belen (hiszp. Red por Belen), w skład której od 2004 roku wchodzi organizacje pozarządowe, władze peruwiańskie różnego szczebla, wolontariusze i mieszkańcy Iquitos, położonego w północno-wschodniej części Peru, u ujścia rzeki Itaya do Amazonki.

Iquitos było niegdyś zagłębiem kauczukowym, w którym na przełomie XIX i XX wieku Miguel de Loayza i inni plantatorzy pracujący dla firmy Dom Arana i Bracia (hiszp. Casa Arana & Hermanos) później zarejestrowanej w Londynie jako Peruwiańska Amazonka Spółka Kauczukowa (ang. Peruvian Amazon Rubber Company), dopuszczali się ludobójstwa na rodzinach niewolników. Ślady dramatu planowo i systematycznie zacierano, a dziś mieszkańcy nie chcą o tym rozmawiać, nie wiedząc lub nie chcąc wiedzieć o przeszłości własnych rodzin. W 2007 roku, w setną rocznicę opublikowania w dzienniku La Felpa pierwszego artykułu o ludobójstwie, Orlando Reategui - dyrektor stacji radiowej w Iquitos Głos Selwy (hiszp. La Voz de la Selva)⁶⁹ postanowił nagłośnić sprawę. Dziennikarzom udało się dotrzeć do mieszkańców okolicy (nawet do Sheili - wnuczki Miguela de Loayzy), którzy ujawnili wiele interesujących faktów na temat ludobójstwa.⁷⁰ Współczesne Iqu-

69 Patrz: radiolvs.cnr.org.pe (6.02.2012).

70 Szerzej na ten temat - patrz: J.Hianaly Galeano: *Krwawy kauczuk*. [w:] *Forum*, nr 7/2011, s.58-60; J.Hianaly Galeano: *El paraíso del diablo*. [w:] www.

itos to największe na świecie miasto (liczy około czterysta tysięcy mieszkańców), do którego można się dostać wyłącznie drogą powietrzną lub rzeką. W przewodnikach turystycznych określone jest mianem wrót Amazonii, stanowi bowiem bazę wypadową dla miłośników wypraw do dżungli.

Belen (hiszpańskie określenie Betlejem) - charakterystyczna dzielnica Iquitos bywa też nazywana Wenecją Ameryki Łacińskiej. Od lutego do lipca każdego roku wody okolicznych rzek przybierają nawet pięć-sześć metrów i dlatego wiele domów wybudowanych jest tu na wysokich palach lub unosi się na wodzie dzięki fundamentom z drewna balsa. Znajduje się tu ruchliwy port rzeczny, do którego dostarcza się węgiel drzewny, banany, ryby i inne towary, następnie sprzedawane w okolicy.⁷¹ Romantyczne podobieństwo miast zalewanych przez wodę kończy się jednak na samej nazwie, bowiem w opracowaniach publicystycznych i rządowych, Belen stanowi uosobienie peruwiańskiego piekła.

Belen zamieszkuje około sześćdziesiąt pięć tysięcy osób, w większości żyjących w skrajnej nędzy, bez prądu, kanalizacji i dostępu do czystej wody. Systematyczne zalewanie terenu prowadzi do erozji. Nawet po ustąpieniu wody na obszarach zaludnionych zalega szlam oraz popowodziowe nieczystości. Wobec braku wysypisk śmieci, wszędzie pełno jest rozkładających się odpadków, będących siedliskiem szczurów i robactwa. W Pueblo Libre - położonej najbliżej centrum Iquitos części Belen, 30% spośród około czternastu tysięcy mieszkańców nie ukończyło dwunastego roku życia. W 90% domów zamieszkują dwie rodziny lub więcej - w niektórych przypadkach nawet pięć rodzin w jednej obszernej izbie, co sprzyja nie tylko reprodukowanej od lat nędzy, chorobom, ale przede wszystkim różnym patologiom społecznym, jak pedofilia i przemoc rodzinna. Wiele domów zbudowanych

elespectador.com/impreso/nacional/articulo-242754-el-paraiso-del-diablo (6.02.2012). - Wątki kolonialnego ludobójstwa i zbrodni właścicieli spółek kauczukowych można też znaleźć m.in. w powieści peruwiańskiego noblisty Maria Vargasa Llosy: *Marzenie Celta*. Wydawnictwo Znak, Kraków 2011.

71 Historię tego miejsca oraz życie w Iquitos opisywał m.in. A.Fiedler. Szerzej na ten temat - patrz: A.Fiedler: *Ryby śpiewają w Ukajali*. Iskry, Warszawa 1984.

z desek i folii, nie ma wewnętrznych ścian, więc mieszkańcy śpią na podłodze obok siebie, i/lub na prowizorycznych tarasach. Wszechobecnemu tu bezrobociu i nędzy towarzyszy alkoholizm, przestępczość (kradzieże, rozboje), prostytutka (w tym dzieci i młodzieży), wykorzystywanie młodocianych do pracy i przemoc. Wiele dzieci cierpi głód i żyje na ulicy utrzymując się z żebrania, drobnego handlu, kradzieży i prostytutki. Zarówno w rodzinach mieszkańców, jak i wśród dzieci ulicy występują liczne przypadki ciężkich nieletnich. Tylko około 30% populacji potrafi czytać i pisać. Dorośli wskutek własnego analfabetyzmu nie mają świadomości zalet posyłania dzieci do szkoły. Wiele z nich nie podlega więc oświacie publicznej i oferowanej za pośrednictwem szkoły opiece służby zdrowia.

Oprócz licznych chorób endemicznych (m.in. malaria, gorączka krwotoczna dange, parazytoza jelit), notuje się tu schorzenia dróg oddechowych (wskutek wdychania wyschniętego szlamu), a także gruźlicę, choroby psychiczne, następstwa niedożywienia i nosicielstwa wirusa HIV. Dotykają one zwłaszcza najmłodszych i najstarszych mieszkańców, wpływając na ich wysoką śmiertelność. W Belen są dwie państwowe kliniki zapewniające podstawową opiekę zdrowotną i położniczą, szczepienia, wizyty domowe, systematyczne szacowanie skali niedożywienia oraz interwencje kryzysowe. Pracownicy służby zdrowia są bardzo dobrze wyszkoleni i oddani swojej pracy, jednak pracują ponad siły i otrzymują małe wynagrodzenie.⁷²

Inicjatorką projektu Sieć dla Belen jest Wendy Ramos - peruwiańska aktorka i w 1991 roku jedna z założycielek słynnej grupy klaunów Pataclaun. Od 2001 roku W. Ramos kieruje organizacją doktorów klaunów Bolaroja (hiszp. czerwona piłka) z siedzibą w Limie, szkolącą wolontariuszy, organizującą ich prace społeczne, przedstawienia itp. głównie na rzecz dzieci ze środowisk defaworyzowanych. Doktorzy klauni z Bolaroja otrzymują wsparcie warsztatowe sławnych zawodowców - z organizacją współpracują m.in. Eric Bont, Sue Morrison, Gaulier, Navarro, Cohen, Pucetti. W 2002

72 Patrz: *The Belen project. A collaborative community development project for Belen, Iquitos, Peru.* [w:] www.patchadams.org/belen-project (6.02.2012).

roku doktorzy klauni z Bolaroja zaczęli systematycznie odwiedzać podopiecznych w placówkach medycznych i opiekuńczych na terenie całego kraju. Współpracują z podobnymi organizacjami z Peru, Chile, Argentyny, Paragwaju, Wenezueli, Ekwadoru, Nikaragui, Rosji, Wyspy Wielkanocnej i Hiszpanii. W 2003 roku W. Ramos nawiązała współpracę z P. Adamsem, który dwa lata później włączył Instytut Gesundheit do Sieci dla Belen.⁷³

Do grona partnerów instytucjonalnych Sieci dla Belen należą również: Airline Ambassadors,⁷⁴ Amazon Promise,⁷⁵ Doctors for Orphans,⁷⁶ Fundación Loreto,⁷⁷ La Restinga,⁷⁸ Lan Peru,⁷⁹ Ministerstwo Zdrowia Peru i Regionalne Biuro Zdrowia w Iquitos,⁸⁰ Panamerykańska Organizacja Zdrowia PAHO,⁸¹ Peruwiańska Marynarka Wojenna,⁸² Peruwiańskie Siły Powietrzne,⁸³ Program „Szkłanka Mleka”,⁸⁴ Save the Children,⁸⁵ Selva Amazonica,⁸⁶ Teatro Vivo,⁸⁷ Vencedor,⁸⁸ Wydział Medyczny Peruwiańskiego Uniwersytetu Cayetana Heredii - UPCH,⁸⁹ Narodowy Program „Wawa Wasi” peruwiańskiego Ministerstwa do spraw Kobiet i Rozwoju Socjalnego.⁹⁰

Pogarszające się latami warunki życia spowodowały powszechną frustrację mieszkańców Belen i brak nadziei na zmianę sytu-

73 Patrz: www.bolaroja.net (6.02.2012); www.doctoresbolaroja.com (6.02.2012); proyectobelen.lamula.pe (6.02.2012).

74 Patrz: www.airlineamb.org (6.02.2012).

75 Patrz: www.amazonpromise.org (6.02.2012).

76 Patrz: doctorsfororphans.org (6.02.2012).

77 Patrz: www.fundacionloreto.blogspot.com (6.02.2012).

78 Patrz: larestinga.tripod.com (6.02.2012).

79 Patrz: www.lan.com/es_pe/sitio_personas/index.html (6.02.2012).

80 Patrz: www.minsa.gob.pe/portada (6.02.2012).

81 Patrz: new.paho.org (6.02.2012).

82 Patrz: www.marina.mil.pe (6.02.2012).

83 Patrz: www.fap.mil.pe (6.02.2012).

84 Patrz: www.miraflores.gob.pe/promocionsocial/leche.html (6.02.2012).

85 Patrz: www.savethechildren.org (6.02.2012).

86 Patrz: www.selvaamazonica.org (6.02.2012).

87 Patrz: web.mac.com/teatrovivo/Teatro_Vivo/Welcome.html (6.02.2012).

88 Patrz: www.vencedor.com.pe (6.02.2012).

89 Patrz: www.upch.edu.pe (6.02.2012).

90 Patrz: www.mimdes.gob.pe/programas/wawawasi.html (6.02.2012).

acji. Założenia Projektu Belen opierają się więc na ideach brazylijskiego pedagoga Paula Freirego - autora koncepcji edukacji adresowanych do środowisk defaworyzowanych.⁹¹ Jego realizacja ma się przyczyniać do budzenia wśród mieszkańców środowiska nadziei na zmiany, aktywizować ich do pracy na rzecz wspólnoty i jej integracji, aby Belen stało się miejscem o ponadczasowej wartości, z którym żyjący tu ludzie się utożsamiają. Podstawową ideą współpracy doktorów klaunów z mieszkańcami Belen jest aktywizowanie środowisk wykluczanych i jak dotąd często nawet przez władze lokalne ignorowanych w planowaniu rozwoju miasta: „*Nie wykluczaj nikogo - mów do wszystkich oczami!* - piszą autorzy projektu - *Widzę każdego: pielęgniarce, lekarzy, sąsiadów, członków społeczności lokalnej, kelnerki, starców, dziwnie patrzące dzieci, ludzi cierpiących. - Oni chcą i potrzebują, by ich dostrzegano*”.⁹²

Pierwsza sondażowa, dwutygodniowa wyprawa do Belen trzydziestu doktorów klaunów z Bolaroja i Instytutu Gesundheit miała miejsce w sierpniu 2005 roku. Osiem miesięcy później doszło do ich spotkania z Lucią Ruiz - pielęgniarką, działaczką społeczną w Belen, która zaprosiła do współpracy trzydziestu liderów wspólnoty lokalnej (pielęgniarki, nauczycieli, przedstawicieli szkół, starszyznę i przywódców mieszkańców, zatroskanych obywateli), by zorientować się w problemach, z jakimi boryka się Belen oraz podyskutować o możliwościach zaradzenia im. Poznawszy opinię każdego z członków grupy, wspólnie ustalono listę problemów do rozwiązania:

- rozbudowa systemu kanalizacji oraz doprowadzania i dystrybucji wody pitnej;
- budowa mostów na terenach zalewowych oraz wdrożenie środków przeciwerozwojowych;

91 Patrz: P.P.Grzybowski: *Edukacja i praca jako czynnik budzenia świadomości uciśnionych. Refleksja o działalności Instytutu Paula Freirego w Brazylii.* [w:] R.Borzyszkowska, E.Lemańska-Lewandowska, P.P.Grzybowski (red.): *Edukacja a praca. Zeszyty naukowe Forum Młodych Pedagogów przy Komitecie Nauk Pedagogicznych Polskiej Akademii Nauk. Zeszyt 13.* Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz 2009, s.327-339.

92 J.Glick, P.Adams: *Being a clown*, Gesundheit Institute, Arlington 2010, s.4.

- usunięcie śmieci;
- wzmocnienie morale mieszkańców;
- rozbudowa, modernizacja domostw i budynków użyteczności publicznej oraz poprawa ich estetyki;
- stworzenie systemu zapobiegania przemocy (w rodzinie oraz przestrzeni publicznej) i interwencji kryzysowej;
- poprawa systemu opieki zdrowotnej (m.in. dostępu do lekarzy i lekarstw, profilaktyki, antykoncepcji - zwłaszcza wśród nastolatków);
- poprawa systemu żywienia dzieci - zwłaszcza bezdomnych.

Do osiągnięcia założonych celów ma prowadzić stopniowa realizacja następujących strategii:

- wszechstronna, publiczna edukacja i opieka zdrowotna - masowe akcje informacyjne i szkolenia dotyczące higieny, prawidłowego odżywiania, zapobiegania ciąży, zdrowia psychicznego i fizycznego dzieci i dorosłych; szczepienia ludzi i zwierząt przeciwko chorobom zakaźnym; zaopatrzenie medyczne osób, które nie są w stanie samodzielnie dotrzeć do klinik;
- doraźna pomoc socjalna i odbudowa morale - profilaktyka przemocy rodzinnej i seksualnej, przeciwdziałanie wykorzystywaniu dzieci do niewolniczej pracy; prowadzenie otwartych warsztatów (teatr, taniec, sztuki plastyczne, rzemiosło), kursy mikroekonomii; budowa bibliotek, klubów sportowych, organizowanie imprez masowych i odwiedzin w placówkach medycznych i opiekuńczo-wychowawczych; stypendia dla ubogich uczniów, nauka czytania i pisanie dla dorosłych, objęcie skolaryzacją dzieci ulicy, szkolenia dla nauczycieli i pracowników administracji pod kątem rozwiązywania problemów Belen;
- (re)organizacja struktury urbanistyczno-architektonicznej - przebudowa domów i przestrzeni publicznej, dzięki czemu Belen będzie miejscem pięknym i tętniącym życiem (m.in. malowanie każdej budowli w Belen żywymi kolorami i murali w ciągach komunikacyjnych); stworzenie infrastruktury wodno-kanalizacyjnej w Pueblo Libre; otwarcie przestrzeni aktywności

publicznej i placów zabaw dla dzieci; dostarczanie materiałów budowlanych.

W sierpniu 2006 roku pięćdziesięciu wolontariuszy rozpoczęło prace nad schematem Projektu Belen, który byłby realizowany przez cały rok, bezterminowo. Jednocześnie przez kilkanaście dni wolontariusze pomalowali dziewięćdziesiąt domów - co najważniejsze przy pomocy mieszkańców, w większości nastolatków. W malowaniu pomagało dwudziestu pięciu pracowników linii lotniczych Lan Peru, które także zapewniły wolontariuszom bezpłatne podróże na terenie kraju. Airline Ambassadors - organizacja rozpoznająca i zaspokajająca potrzeby ubogich i chorych dzieci na całym świecie, dostarczyła szkolne podręczniki oraz wyprawki szkolne dla pięćdziesięciorga dzieci oraz zaopatrzenie medyczne dla ich bliskich. Wolontariusze klaunowali też w szpitalach, hospicjach, szkołach specjalnych, domach opieki oraz na ulicach Pueblo Libre. Działania te pozwoliły zyskać zaufanie mieszkańców Belen, wcześniej sceptycznie nastawionych do obietnic pomocy z zewnątrz, rozczarowanych łamaniem obietnic i fiaskiem innych prób wsparcia. Jak stwierdzili wolontariusze z Instytutu Gesundheit: *„Zyskaliśmy wiarygodność dzięki naszemu podejściu do współpracy, niewysokim kosztom oraz humanitarnej naturze naszych działań. Nasza praca nie ma nic wspólnego z żadną religią, czy ideologią polityczną. Klaunujemy i bawimy się, łącząc pracę z zabawą. Chcemy być pomocni i uważamy, że szczęście i zdrowie może osiągnąć każdy.”*⁹³

Rezultatem konferencji zorganizowanej w 2007 roku przez Instytut Gesundheit, przedstawicieli PAHO, rządowych i pozarządowych instytucji peruwiańskich, obywateli oraz organizacji zapewniających opiekę i pomoc mieszkańcom Belen są plany opieki i sukcesywnego spełniania ich marzeń. W strukturze Projektu Belen, wyróżniono i stopniowo realizuje się podprojekty związane z poszczególnymi problemami:

- projektowanie i budowa urządzeń sanitarnych i kanalizacji;
- rewitalizacja dzielnicy poprzez przebudowę, malowanie domów, budynków użyteczności publicznej i przestrzeni

publicznej (do 2011 roku wymalowano około osiemset domów i cztery murale);

- wolontaryjna współpraca lokalnych podmiotów i wolontariuszy w zakresie ochrony zdrowia, edukacji i poprawy warunków życia (np. sprowadzanie do Belen studentów medycyny z UPCH na zasadzie praktyk i wolontariatu; darmowa opieka lekarska Amazon Promise dla mieszkańców Pueblo Libre podczas działań związanych z projektem);
- organizacja publicznych i bezpłatnych warsztatów plastycznych, muzycznych i rzemieślniczych (np. dzieci zaangażowane do grupy Los Papagayos, której zadaniem jest klaunowanie, malowanie i realizacja projektów fotograficznych; nauczyciele biorą udział w warsztatach ekologicznych tworzenia z odpadów przedmiotów poprawiających estetykę Belen oraz zakładania zieleńców w domach);
- wsparcie materialne potrzebujących (np. fundusz stypendialny „Sadzenie nasion” dla dzieci; Airline Ambassadors dostarcza wyposażenie dla szkół i szpitali; Vencidor przekazuje farby ekologiczne do malowania domów; Lan Peru oraz Peruwiańskie Siły Powietrzne zapewniają uczestnikom projektu darmowe loty na trasie Lima - Iquitos; PAHO zaś środki sanitarne i czystą wodę dla uczestników projektu);
- imprezy masowe (np. „Święta w Iquitos” - program wolontaryjny w dniach 16-24 grudnia 2007 roku, w ramach którego dla setek dzieci zorganizowano warsztaty artystyczne, teatralne, taneczne, chodzenia na szczydach oraz klaunowano w lokalnych szpitalach, domach opieki i sierocińcach; 1-12 sierpnia 2008 roku ponad dziewięćdziesięciu doktorów klaunów z dwunastu krajów, przy współpracy z PAHO, Save The Children, Selva Amazonica, La Restinga, Teatro Vivo oraz mieszkańcami Belen, zorganizowało imprezę „Zdrowe Belen 2008”; „Festiwal Belen” - to od 2008 roku cykliczna, tygodniowa impreza w sierpniu przy współudziale klaunów i wolontariuszy z kilkunastu krajów, polegająca na wspólnych zabawach w centrum Belen, warsztatach, klaunowaniu w okolicznych ośrodkach

opiekuńczo-wychowawczych, koncertach, projekcjach filmów, występach miejscowych talentów, paradach).⁹⁴

W sierpniu 2008 roku lekarze z Bolaroja i PAHO zakończyli zakrojone na szeroką skalę badania epidemiologiczne w Pueblo Libre, by oszacować efekty jakie przyniesie w przyszłości Projekt. Wdrożone wówczas podprogramy dotyczą życia płciowego nastolatków (zapobieganie ciąży, opieka ginekologiczna, profilaktyka HIV i nowotworów szyjki macicy), odżywiania i szczepień dzieci, zapobiegania przemocy. W 2010 roku dzięki wsparciu Instytutu Gesundheit i prywatnych sponsorów doszło do zakupu gruntu oraz spotkania architektów z mieszkańcami, w celu opracowania projektu pierwszego w Belen Domu Wspólnoty, który ma stanowić fundament demokracji lokalnej i edukacji międzypokoleniowej, centrum edukacyjno-socjalne dla mieszańców, miejsce spotkań, przyjemnego spędzania czasu, dyskusji o problemach i sposobach ich rozwiązania. Dzięki wolontariatowi i wzajemnej wymianie usług mieszkańców Belen planowane są dyżury pracowników socjalnych, zajęcia dla dzieci i młodzieży obejmujące sport, taniec, teatr, sztuki plastyczne, rolnictwo, mikroekonomię i in.

Dave Sellers - architekt Instytutu Gesundheit we współpracy z uczniami Wydziału Architektury Uniwersytetu Ricarda Palmy w Limie,⁹⁵ zachęca do projektowania innowacyjnych struktur przyjaznych społeczności i będących w harmonii ze środowiskiem lokalnym. Aby Belen stało się naturalnie piękne, kwitnące i przyjazne, potrzeba stosunkowo niewielkich nakładów na budowę chodników, miejsc zabaw, mostów oraz innych elementów przestrzeni publicznej. Pod kierunkiem PAHO, w realizacji podprojektu wykorzystuje się łatwo dostępne materiały i obniża koszty produkcji także w przypadku budowy infrastruktury sanitarnej. Struktura architektoniczna centrum Belen zostanie odnowiona, celem zapewnienia miejsca na wspólnotowe spotkania, wypoczynek, rozwój kontaktów międzyludzkich, by umożliwić mieszkańcom kierowanie własnym rozwojem. Upiększanie mieszkań i przestrze-

94 Patrz: J.Glick: *Report from the 5th annual Belén Project trip in Peru, august 2010*. [w:] www.patchadams.org/belen-report-2010 (6.02.2012).

95 Patrz: www.urp.edu.pe (6.02.2012).

ni publicznej w Belen to podstawa rewitalizacji ubogiej okolicy. Podobne inicjatywy powiodły się już w innych miejscach na świecie - np. Las Penas w ekwadorskim Guayaquil.⁹⁶

Jak zwykle w przypadku projektów adresowanych do z natury nieprzewidywalnych środowisk, twórców Projektu Belen zaskoczyły wzory kulturowe, których pojawienia się wcześniej nikt nie zakładał. Planowano, że malowanie domów przyczyni się przede wszystkim do poprawy estetyki środowiska i samopoczucia mieszkańców. Tymczasem pomalowane domy zaczęły być postrzegane przez nich jako bardziej wartościowe, niż przedtem i w związku z tym zaczęli je przekształcać w fundament przyszłości. Do pomalowanych domów wstawia się drzwi (wcześniej ich nie było ze względu na wysokie koszty), a we wnętrzach w miarę możliwości wznosi się ścianki działowe, by wyznaczyć odrębne przestrzenie dla poszczególnych rodzin. Na razie trudno oszacować jaka jest skala zjawiska - podobnie jak w przypadku spadku poziomu przemocy w rodzinach i przestępczości, o których wspominają liderzy środowiska podczas spotkań z twórcami projektu. *„Gdy pracowaliśmy w Belen, - mówią uczestniczący w Projekcie doktorzy klauni - stało się dla nas jasne, że sztuka, malowanie domów, malowideł ściennych, muzykowanie, tańczenie i edukacja umożliwiają społeczeństwu współdziałanie w innych sferach życia, szczególnie w edukacji zdrowotnej i wspólnym rozwiązywaniu społecznych problemów. PAHO ocenia ten projekt jako potencjalny model współpracy dla ubogich dzielnic w całej Ameryce Łacińskiej.”*⁹⁷

Projekt Belen jest przykładem udanej inicjatywy wolontaryjnej na rzecz społeczności wykluczonej, realizowanej na zasadach współpracy międzykulturowej. Mimo różnych języków, kultur, mentalności, wieku, temperamentu i stylów życia, uczestnicy projektu potrafią znaleźć płaszczyznę porozumienia i zmierzać do wspólnego celu.⁹⁸

96 Patrz: J.Glick: *Clowns descend on slums of Iquitos, Peru to offer joy and bright paint*. [w:] www.livinginperu.com/blogs/features/1536 (6.02.2012).

97 www.patchadams.org/belen-project (6.02.2012).

98 Wykorzystałem tu fragmenty artykułu: P.P.Grzybowski: *Obcy przeciw wykluczeniu. Międzykulturowy projekt edukacyjny w peruwiańskim Betlejem*. [w:]

BIBLIOGRAFIA

- Adams P., Mylander M.: *Gesundheit! Bringing Good Health to You, the Medical System, and Society through Physician Service, Complementary Therapies, Humor, and Joy*. Healing Arts Press, Rochester 1998.
- Adams P.: *House calls. How we can all heal the world one visit at a time*. Robert D.Reed Publishers, San Francisco 2004.
- Adams P.: *When healing is more than simply clowning around*. [w:] *Pulse*, nr 5/1998.
- Balestrieri E., Moser S.: *Clownin' Kabul*. Włochy, Tele+ 2002.
- Budrewicz O.: *Pozłaczana dżungla*. Wydawnictwo Iskry, Warszawa 1974.
- Dobrzyński R.: *Pejzaż z kondorem*. Krajowa Agencja Wydawnicza, Warszawa 1984.
- doctorsfororphans.org (6.02.2012).
- Fiedler A.: *Ryby śpiewają w Ukajali*. Iskry, Warszawa 1984.
- Glick J., Adams P.: *Being a clown*. Gesundheit Institute, Arlington 2010.
- Glick J.: *Clowns descend on slums of Iquitos, Peru to offer joy and bright paint*. [w:] www.livinginperu.com/blogs/features/1536 (6.02.2012).
- Glick J.: *Report from the 5th annual Belén Project trip in Peru, august 2010*. [w:] www.patchadams.org/belen-report-2010 (6.02.2012).
- Grabowska-Popow M.: *W cieniu Tupaca Amaru. Ludność indiańska wicekrólestwa Peru w ruchach niepodległościowych 1784-1825*. Wydawnictwo Neriton, Warszawa 2004.
- Grzybowski P.P.: *Doktor klaun! Terapia śmiechem, wolontariat, edukacja międzykulturowa*. Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2012.

T.Lewowicki, A.Szczurek-Boruta, J.Suchodolska (red.): *Pedagogika międzykulturowa wobec wykluczenia społecznego i edukacyjnego*. Wydział Etnologii i Nauk o Edukacji Uniwersytetu Śląskiego, Wyższa Szkoła Pedagogiczna ZNP w Warszawie, Wydawnictwo Adam Marszałek, Cieszyn - Warszawa - Toruń 2011, s.307-317.

- Grzybowski P.P.: *Edukacja i praca jako czynnik budzenia świadomości uciśnionych. Refleksja o działalności Instytutu Paula Freirego w Brazylii*. [w:] R.Borzyszkowska, E.Lemańska-Lewandowska, P.P.Grzybowski (red.): *Edukacja a praca. Zeszyty naukowe Forum Młodych Pedagogów przy Komitecie Nauk Pedagogicznych Polskiej Akademii Nauk. Zeszyt 13*. Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz 2009.
- Grzybowski P.P.: *Obcy przeciw wykluczeniu. Międzykulturowy projekt edukacyjny w peruwiańskim Betlejem*. [w:] T.Lewowicki, A.Szczurek-Boruta, J.Suchodolska (red.): *Pedagogika międzykulturowa wobec wykluczenia społecznego i edukacyjnego*. Wydział Etnologii i Nauk o Edukacji Uniwersytetu Śląskiego, Wyższa Szkoła Pedagogiczna ZNP w Warszawie, Wydawnictwo Adam Marszałek, Cieszyn - Warszawa - Toruń 2011.
- Hianaly Galeano J.: *El paraíso del diablo*. [w:] www.elespectador.com/impreso/nacional/articulo-242754-el-paraiso-del-diablo (6.02.2012).
- Hianaly Galeano J.: *Krwawy kauczuk*. [w:] *Forum*, nr 7/2011.
- hms.harvard.edu (6.02.2012).
- larestinga.tripod.com (6.02.2012).
- Marsh J.: *Playing doctor. An interview with Patch Adams*. [w:] greatergood.berkeley.edu/article/item/playing_doctor (6.02.2012).
- Métraux A.: *Inkowie*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1964.
- Molenda J.: *Tupac Amaru II. Dziedzic tradycji Inków*. Świat Książki, Warszawa 2010.
- new.paho.org (6.02.2012).
- Posern-Zieliński A.: *Kraina Inkarrí. Szkice etnologiczne o Peru*. Ossolineum, Wrocław 1985.
- Prescott W.H.: *Podbój Peru*. Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1969.
- proyectobelen.lamula.pe (6.02.2012).
- radiolvs.cnr.org.pe (6.02.2012).
- Rey F.: *Du nez rouge*. [w:] *Parallele*, nr 10/2001.
- Savoy G.: *Antinsuyu*. Wydawnictwo Literackie, Kraków 1990.

- Setness P.A.: *Lessons in humanity from corporate America and Patch Adams. If patients perceive it, they believe it.* JTE Multimedia, Berwyn 2011.
- Shadyac T.: *Patch Adams.* USA, Universal 1998.
- Snowflake Snowberg R.: *The caring clowns. A clown book for individuals interested in understanding and spreading the benefits of therapeutic humor.* Visual Magic, New York 1992.
- *The Belen project. A collaborative community development project for Belen, Iquitos, Peru.* [w:] www.patchadams.org/belen-project (6.02.2012).
- Vargas Llosa M.: *Marzenie Celta.* Wydawnictwo Znak, Kraków 2011.
- Warszawski R.: *Pokażcie mi brzuch terrorystki.* Wydawnictwo Glob, Szczecin 1986.
- web.mac.com/teatrovivo/Teatro_Vivo/Welcome.html (6.02.2012).
- worldclown.com (6.02.2012).
- www.airlineamb.org (6.02.2012).
- www.amazonpromise.org (6.02.2012).
- www.bolaroja.net (6.02.2012);
- www.clown-ministry.com/History/richard-snowberg-snowflake.html (6.02.2012).
- www.doctoresbolaroja.com (6.02.2012)
- www.fap.mil.pe (6.02.2012).
- www.fundacionloreto.blogspot.com (6.02.2012).
- www.lan.com/es_pe/sitio_personas/index.html (6.02.2012).
- www.marina.mil.pe (6.02.2012).
- www.mimdes.gob.pe/programas/wawawasi.html (6.02.2012).
- www.minsa.gob.pe/portada (6.02.2012).
- www.miraflores.gob.pe/promocionsocial/leche.html (6.02.2012).
- www.patchadams.org (6.02.2012).
- www.patchadams.org/belen-project (6.02.2012).
- www.patchadams.org/belen-project (6.02.2012).
- www.radio.szczecin.pl/index.php?idp=1&idx=56680 (6.02.2012).

- www.savethechildren.org (6.02.2012).
- www.selvaamazonica.org (6.02.2012).
- www.upch.edu.pe (6.02.2012).
- www.urp.edu.pe (6.02.2012).
- www.uwlax.edu (6.02.2012).
- www.vencedor.com.pe (6.02.2012).